

Bariery i perspektywy integracji międzypokoleniowej we współczesnej Polsce

Streszczenie: Obywatelskie nieuczestnictwo w życiu publicznym należy do najważniejszych problemów współczesnej Polski. Zjawisko to czyni wszystkie pokolenia równymi, a przeciwstawienie się mu wymaga przelamania barier integracji międzypokoleniowej. Niniejsze opracowanie wskazuje, iż dążenie do spójności i stabilności systemu może opierać się na wykorzystaniu korzyści z różnicy wieku członków społeczeństwa. Wskazane zostały wymiary i poziomy poszukiwania rozwiązań jakościowych na rzecz integracji w warunkach kształtowania się w przestrzeni społecznej ładu rozproszonego oraz typy barier integracji międzypokoleniowej związane z procesem starzenia się społeczeństw i zjawiskiem dyskryminacji ze względu na wiek.

Słowa kluczowe: pokolenie, konflikt pokoleń, integracja społeczna, relacje międzypokoleniowe

Barriers and prospects of intergenerational integration in modern Poland

Summary: Civic non-participation in public life is one of the most important problems in contemporary Poland. This phenomenon makes all generations equal and it requires breaking of the barriers in intergenerational integration. Presented study shows that the aspiration for coherence and stability of the system may be based on the taking advantage by using benefits of age difference in society. Article indicates dimensions and levels in seeking quality solutions for the integration in conditions of shaping social dispersion space order. It also contains types of different approaches to the integration barriers related with process of aging society and discrimination based on age phenomenon.

Key-words: generation, conflict of generations, social integration, intergenerational relations

1. Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest podjęcie próby wskazania barier – przeszkód kulturowo-społecznych i ekonomicznych oraz perspektyw – potencjalnych, ukrytych rozwiązań i szans działań podmiotowych umożliwiających osiągnięcie stanu integracji pokoleń Polaków. Opracowanie odnosi się głównie do różnic między generacjami, które swoją dojrzałość osiągnęły przed 1989 rokiem (określane dalej jako dorośli i starzy¹), oraz tych, które uzyskały pełnoletniość po rozpoczęciu transformacji systemowej, lub dopiero ją uzyskają (dzieci i młodzież). Wybór tematu jest uzasadniony przemianami mechanizmów integracyjnych oraz kształtowaniem się w przestrzeni społecznej ładu rozproszonego. Artykuł opiera się na analizie literatury przedmiotu i wyników badań przeprowadzonych w Polsce przez rodzime i międzynarodowe instytucje badawcze na przełomie XX i XXI wieku. Przybliżone zostaną podstawowe pojęcia wykorzystywane w pracy oraz następnie przesłanki do rozważań nad integracją międzypokoleniową, które pozwolą określić możliwe działania praktyczne i kierunki badań empirycznych.

2. Podstawowe pojęcia: pokolenie i integracja społeczna

Punkt wyjścia do rozważań stanowi przybliżenie znaczeń wykorzystywanych pojęć. Zdaniem M. Ossowskiej [1963:47-51] pokolenie definiowane jest na pięć sposobów: (1) jako ogniwo w ciągu genealogicznym – generacja jest określona przez biologiczną zależność między rodzicami a dziećmi i miejsce w schemacie pokrewieństwa, który wywodzi się od wspólnych przodków; (2) jako ogniwo w ciągu kulturowym – pokolenie wyróżnia podział ról społecznych analogiczny do relacji rodzice-dzieci, np. nauczyciel-uczeń; (3) jako zbiór osób w zbliżonym wieku, określony w przedziale trzeciej części stulecia – zakłada się, że ojciec jest przeciętnie o trzydzieści trzy lata starszy od dzieci; (4) jako zbiór osób znajdujących się w poszczególnych fazach życia, np. dzieci, młodzi, dorośli, starzy; to ujęcie ahisteryczne, które pozwala na porównywanie analogicznych grup wieku w różnych społeczeństwach i epokach; (5) jako wspólnotę postaw i hierarchii wartości – cechy te przypisuje się wspólnym przeżyciom, doświadczeniom; to ujęcie historyczne związane z określonymi datami procesu dziejowego. Pierwsze podejście służy opisowi pokolenia w strukturze życia rodzinnego, drugie w kręgu kulturowym, a pozostałe w ramach społeczeństwa jako całości. W tekście wykorzystywane jest głównie czwarte podejście zbliżone do przyjętego w polskich statystykach podziału ludności

¹ Według badaczy zjawiska dyskryminacji ze względu na wiek już samo powszechne używanie słów „stary” i „starzy” sprzyja podziałom – przywołując skojarzenia z ubóstwem, niemocą i zależnością od innych. Przeciwdziałaniu uprzedzeniom i stereotypom mogą sprzyjać zmiany językowe. Rzeczywistość lepiej oddają zwroty „starszy” i „starsi”, które wskazują na relatywizm wieku. Określenia te jednak jako jednostki analityczne są mniej użyteczne [Szukalski, 2004:13-14].

na kategorie osób w wieku przedprodukcyjnym (0-17 lat), produkcyjnym (18-59/64 lat) i poprodukcyjnym (60 lat i więcej/65 lat i więcej). Ponadto za P. Sztompką [2002:175, 154, 173] przyjmuje się, iż pokolenie to zachowanie zbiorowe – forma aktywności o mniejszej złożoności niż działania zbiorowe, ruchy społeczne i działania zorganizowane. Odróżnia je od nich kolejno: brak wspólnych celów i koordynacji, brak ukierunkowania na zmianę społeczną oraz brak instytucjonalizacji. Fenomen pokolenia może jednak umożliwić ujawnienie tych cech.

Pojęcie integracji społecznej stanowi synonim spójności, mechanizmu koordynacji funkcji systemu oraz adaptacyjności ludzi do jego wartości, norm, instytucji i sposobów komunikacji. To stan idealny, docelowy, w którym stosunki między jednostkami i grupami są pełne harmonii, realizacji osobowości i podmiotowego działania przy wysokim poziomie zaspokojenia potrzeb materialnych. Jak twierdzi J. Turowski, są to „procesy jednoczenia elementów i części składowych w jedną całość” [1993: 129]. Obejmują one wszystkie „interakcje między składowymi częściami czy grupami, które prowadzą do ich powiązania, kooperacji, koegzystencji, dostosowania się czy do rozwiązywania konfliktów” [Tamże: 129]. Główne płaszczyzny integracji to: (1) normatywna – stan i stopień, w jakim „systemy wartości wyznawane przez członków grupy i ich zachowania są zgodne z systemami wartości i wzorami zachowań obowiązującymi w danej grupie” [Tamże: 131]; i (2) funkcjonalna rozumiana jako „stan i stopień zgodności ról społecznych pełnionych przez członków grupy oraz funkcji i zadań wykonywanych przez instytucje grupowe z rolami i funkcjami im przypisywanymi oraz stan i stopień, w jakim wykonują je w sposób zharmonizowany” [tamże].

Każda zbiorowość wypracowuje przynajmniej minimalne mechanizmy podtrzymywania integracji społecznej. Zdaniem C. Offe [1999:183-184] przybierają one formy: kulturowe, gospodarcze i polityczne oraz przejawiają się na trzech poziomach organizacji życia społecznego: makro-, mezo- i mikrostrukturalnym. Integracja dotyczy kolejno: świadomości jedności społeczeństwa, w którą wierzą jego członkowie oraz która ma podstawy w historii, języku, tradycji i religii; zdolności wytwórczych do zaspokojenia potrzeb materialnych i poziomu bezpieczeństwa socjalnego na poziomie adekwatnym do możliwości; oraz zdolności instytucji do rozwiązywania, tłumienia, regulowania i centralizacji konfliktów politycznych w oparciu o konstytucyjne regulacje prawne. Formy te dotyczą nie tylko państw, narodów, klas i warstw, ale też struktur pośrednich jak społeczności lokalne, partie polityczne, organizacje pozarządowe i korporacje zawodowe oraz relacji w małych grupach, kręgach towarzyskich i wspólnotach.

Możliwa jest też sytuacja odwrotna, czyli stan dezintegracji, który dostrzegaliśmy przede wszystkim w płaszczyźnie normatywnej. Do rozpadu zwartości grup prowadzą m.in.: brak informacji i łączności między członkami, ich wysoka ruchliwość społeczna, heterogeniczność grupy oraz konflikt ról społecznych [Turowski, 1993:132-136]. Przykładem jest konflikt pokoleń, który za P. Sztompką [2002: 254] określa się jako „odmiana konfliktu kulturowego nasilająca się w okresach szybkich zmian

kulturowych, gdy pokolenie młodsze internalizuje nowe wzory kulturowe odmienne od wzorów typowych dla pokolenia starszego”. Istotę stanowią tu przejawy niechęci, akty wrogości lub walki między zbiorowościami o odmiennej kulturze, czyli całościowym sposobie życia obejmującym wzory działania, myślenia i wyposażenia materialnego. W społeczeństwach nowoczesnych jest to zjawisko powszechne związane z przemianami psychofizycznymi zachodzącymi w okresie przejścia między dzieciństwem a dorosłością, kiedy to poprzez sformalizowany system edukacji oraz procesy kształcenia incydentalnego (np. wychowanie rodzinne, środki masowego przekazu) i nieformalnego (np. w subkulturach młodzieżowych, klubach hobby-stycznych, społecznościach internetowych) jednostki i zbiorowości silnie internalizują treści, których trudno się oduczyć w późniejszych fazach życia, a które mogą być sprzeczne z regułami starszych generacji [Sztompka, 2002: 237]. Powiązane z konfliktem pokoleń określenia takie, jak dystans i przepaść międzypokoleniowa, mogą służyć za miary zakresu dezintegracji relacji różnych grup wieku.

Wymiary i poziomy analizy integracji wyróżnione przez C. Offe pozwalają dostrzec, iż relacje międzypokoleniowe można badać w wymiarze nie tylko kulturowym, lecz też gospodarczym i politycznym, a więc w odniesieniu do np. pozycji w podziale pracy, jak też uznawanych sposobów regulowania konfliktów, instytucji ładu prawnego oraz dostępu do praw wyborczych. Ponadto, różnice i podobieństwa generacji mogą odnosić się nie tylko do całych społeczeństw, ale też ich wybranych części. Przykładowo, rozbieżności mogą ujawniać się w czynnościach pracy i czasu wolnego, w wykorzystywaniu technologii przekazu i kumulowania dziedzictwa kulturowego, ale nie muszą jednocześnie zachodzić w wartościach religijnych lub w poparciu partii politycznych. Zakłada się, że integracja międzypokoleniowa to stan docelowy polegający na tworzeniu jedności w różnorodności pokoleń, a nie ich jednolitości. Istotne jest tu podtrzymywanie uporządkowania systemu społecznego tak, by możliwe było wykorzystanie jego żywiołowych procesów wewnętrznych, czynników endogennych do zmniejszania zapóźnień rozwojowych i poprawy jakości życia. Koncepcję można odnieść też do czynników egzogennych, czyli procesów znajdujących się poza systemem społecznym, które nie stanowią o jego rozwoju, lecz o adaptacji do nacisków i bodźców zewnętrznych [Sztompka, 2002:440]. Czynniki takimi mogą być ogólne trendy kształtowania społeczeństwa wiedzy, gospodarki opartej na wiedzy, procesy integracji europejskiej oraz zmiany demograficzne zachodzące poza granicami Polski.

3. Czy Polska potrzebuje debaty o konflikcie pokoleń?

Zdaniem P. Sztompki [2002: 461] wraz ze zmianą systemową społeczeństwo polskie doświadczyło traumy kulturowej, która dotknęła podzielanych w nim wartości i norm, a w konsekwencji tożsamości zbiorowej i jednostkowej. Dla wielu źródłem wstrząsu była masowa likwidacja zakładów pracy po 1989 roku stanowiąca

wyraźny symbol przejścia od ustroju socjalistycznego i gospodarki niedoboru, do systemu opartego na zasadach demokratycznych i gospodarki wolnorynkowej. Do tego napływ nowych wzorów życia społecznego, ekonomicznego i politycznego sprzyjał ujawnianiu się zjawiska konfliktu pokoleń. Jedną ze strategii radzenia sobie z traumą było jednak stymulowanie zmiany pokoleniowej – zastępowanie na stanowiskach pokoleń przygotowanych do życia w realnym socjalizmie przez ludzi młodych, dostosowanych do wymogów nowych wzorów, zdolnych do wcielania w życie nowoczesnych reform [Tamże: 466-469]. Do rozwiązań szczegółowych należały np. prowadzenie aktywnej polityki młodzieżowej, otwieranie szans edukacyjnych i zawodowych, mnożenie miejsc pracy dla młodych i propagowanie wcześniejszego przechodzenia na emeryturę. Efektem ubocznym było znaczne poszerzenie zbioru grup uprawnionych do wcześniejszej dezaktywizacji zawodowej i powodów do jej podjęcia, co nie tylko nie uchroniło kraju przed wysokim poziomem bezrobocia, ale też okazało się kosztowne dla systemu finansów publicznych [Szatur-Jaworska i wsp., 2006: 155-157]. Szacuje się, że w połowie lat 1990. Polska na programy emerytalne przeznaczała 21% PKB, co stawiało ją pod tym względem na pierwszym miejscu na świecie [Thurow, 1999: 134]. B. Synak [2000: 11-13] dowodzi, iż ludzi starych dotknęła stosunkowo niewielka deprywacja ekonomiczno-socjalna, gdyż spadek wartości rent i emerytur nie był tak dotkliwy, jak spadek zarobków i wzrost bezrobocia, jednakże z czterech powodów odczuwalna stała się deprywacja społeczna. Są to: (1) zachwianie pamięcią zbiorową ludzi starych, którzy kształtowali poprzedni system; (2) nowe zjawiska kulturowe i wzrost różnego rodzaju zagrożeń wywołujące poczucie wyobcowania, niepewności wobec przyszłości; (3) wzrost tendencji technokratycznych i dyskryminacji ze względu na wiek (ageizmu) – odrzucenie umiejętności starszych, nadanie im statusu osób bezużytecznych; (4) obniżanie wieku przechodzenia na emeryturę przy jednoczesnym wydłużaniu dalszego trwania życia i braku wzorów aktywnego spędzania czasu wolnego.

Można przypuszczać, iż zastosowane rozwiązania pozwoliły na uniknięcie wystąpienia gwałtownych sporów między pokoleniami lub przynajmniej odłożyły je w czasie, bądź przeniosły je na niższe poziomy struktury społecznej. Na potrzebę debaty o możliwym konflikcie pokoleń wskazuje wiele danych. Między 1988 a 2002 rokiem wśród mieszkańców Polski nastąpił wzrost liczebności osób, które przeżyły 60 lat lub więcej, z 5,5 milionów (15% ogółu ludności) do 6,4 milionów (17%) [GUS, 2003a]. Według prognozy demograficznej z 2008 roku do 2035 roku liczba ta może wzrosnąć do 10,8 milionów (30%) [GUS, 2010]. Ekspert Organizacji Narodów Zjednoczonych twierdzą, że proces starzenia się społeczeństwa w Polsce i sąsiednich krajach transformacji ustrojowej będzie przebiegać kilkakrotnie szybciej niż ma to miejsce w krajach zachodnich [UNDP, 1999: 10, 24-25]. Specjaliści bez odpowiedzi pozostawiają jednak pytanie o to, czy Polacy zdołają przygotować się do związanych z tym zmian. Ponadto, w okresie między 1988 a 2002 rokiem nastąpił spadek udziału osób starszych na rynku pracy – współczynnik aktywności zawodowej dla populacji w wieku 55-64 lat spadł z 52,3% do 30,4%, zaś w przypadku

populacji w wieku 65 lat i więcej z 24,1% do 6,9% [GUS, 2003b: 53]. W 2005 roku Polska miała najniższą stopę zatrudnienia osób w wieku 55-64 lat spośród wszystkich, ówczesnych 25 krajów Unii Europejskiej – stopa ta wynosiła 27,2% i była niższa od średniej UE25 o 15,3% [Kryńska, 2006: 19-21]. Szacuje się, że spośród 6 milionów osób, które pobierają emerytury i renty, co czwarta mogłaby pracować [Kabaj, 2008: 123].

Jednocześnie diametralnie zmieniła się sytuacja osób młodych. Autorzy Narodowej Strategii Integracji Społecznej dla Polski do grup podatnych na wykluczenie społeczne zaliczają m.in. dzieci i młodzież ze środowisk zaniedbanych, dzieci wychowujące się poza rodziną, starsze osoby samotne, zaś do grup poważnie zagrożonym tym zjawiskiem dzieci i młodzież wypadającą z systemu szkolnego [MPS, 2004: 22, 61-62]. „Podczas gdy bieda w czasach PRL-u dotykała głównie ludzi starych, emerytów i rencistów, dziś najbardziej uderzające jest ubóstwo dzieci” – pisze E. Tarkowska [2006: 354]. W 2002 roku stopa ubóstwa osób w wieku 0-17 lat sięgała 29,5%, podczas gdy dla ogółu ludności kraju wynosiła 16,2%. Udział dzieci wśród biednej ludności wynosił zaś 43,9% i był znacznie wyższy niż ogółu ludności Polski (24,1%). Zauważa się przy tym niewystarczającą wiedzę z zakresu: oddziaływania systemu edukacji na redukcję ubóstwa, segregację uczniów ze względu na pozycję i zamożność rodziców, dyskryminacji dzieci z ubogich rodzin, przyczyn wysokiego bezrobocia młodzieży i absolwentów szkół różnych poziomów edukacji. „W nadchodzących latach prawdopodobnie zmieni się definicja walki klasowej, która nie będzie odtąd oznaczała walki biednych z bogatymi, lecz młodych ze starymi”, twierdzi L. Thurow [1999: 143], analizując podobne procesy w Stanach Zjednoczonych. Zaistnienie takiego zjawiska wymaga jednak pojawienia się wspólnot interesów ekonomicznych, sieci komunikacji i kontaktów, świadomości klasowej opartej na przekonaniu o sprzecznych interesach klasy przeciwnej oraz form organizacyjnych do prowadzenia walki klasowej [Sztompka, 2002: 186, 194, 345-348]. Złożoność współczesnych zmian ogranicza możliwość zaistnienia tak szerokich konfliktów.

Za A. Rychardem [2008: 461-467] przyjmuje się koncepcję rozproszonego ładu społecznego, zwanego też zindywidualizowanym, przy czym zastrzega się, iż w znacznej mierze składa się ona z hipotez i wymaga dalszych badań empirycznych. Podejście to zakłada, że w Polsce nie występuje ani jednolita droga integracji, ani dominująca linia konfliktów. Mamy raczej do czynienia z wieloma kryteriami podziałów. Wskazuje się tu m.in. na: wydarzenia I i II wojny światowej, znaczne straty ludzkie w wyniku okupacji, utratę dużej części terytorium, przesunięcia granic państwa, przesiedlenia ludności, ujednoczenie struktury narodowej i etnicznej, migracje zarobkowe do Stanów Zjednoczonych, powiązanie ze Związkiem Radzieckim i doprowadzenie do jego rozpadu, przystąpienie do Unii Europejskiej, otwieranie się granic, wielowymiarową globalizację, dostęp do globalnej sieci komunikacyjnej. Konflikty dotyczące poszczególnych procesów cechuje słabość, powszechne jest obywatelskie nieuczestnictwo w życiu publicznym przeciwstawiane aktywnemu

działaniu Polaków na rynku, przy czym są to strategie jednostkowe a nie wspólnotowe. Zakłada się też, że podziały klasowe tracą na znaczeniu w ujęciu makrostrukturalnym, ale są widoczne w konkurujących ze sobą małych grupach i poszczególnych instytucjach. Do rozpoznania tej dynamiki mogą służyć analizy kapitału ludzkiego (inwestycji jednostek we własny rozwój i kierowanych na nie przez otoczenie), społecznego (pozycji i relacji w grupach i sieciach społecznych) oraz kulturowego (wynikających z pochodzenia, zwyczajów, nawyków, stylów językowych, rodzaju ukończonych szkół, gustu i stylów życia) [Sadowski, 2006: 21]. Podejście to uzasadnia rozpoznanie przejawów integracji lub dezintegracji więzi międzypokoleniowych w różnych obszarach i poziomach życia społecznego.

Zdaniem wielu analityków w Polsce w odróżnieniu od krajów zachodnich ani nie mieliśmy, ani nie mamy, do czynienia ze zjawiskiem wyraźnego konfliktu pokoleń [Sułek, 1989: 307-313; Koseła, 2003: 279-306; Wrzesień, Żurek, Przybył, 2005: 123-169; CBOS, 2009a]. Zauważa się co najwyżej różnice w możliwościach działania i preferencjach w sferze ekonomicznej oraz odmienną realizację standardów religijnych, moralnych, społecznych i politycznych [Mariański, 1997:189]. Rozbieżności te wiążą się ze sposobami uzasadniania wartości i norm – najstarsze pokolenie odwołuje się do założeń religijnych, podczas gdy średnie i młodsze uzupełnia je, lub całkowicie zastępuje, uzasadnieniem laickim, humanistycznym [Dyczewski, 1998: 35-54]. Poza tym z badań CBOS [2008] wynika, iż Polacy na ogół twierdzą, że zawdzięczają coś swoim babciom i dziadkom. Autorzy badania przypuszczają, że obserwujemy umacnianie się ich roli w wychowywaniu wnuków jednak obalają tą tezę wskazując na coraz częstsze migracje i lepszy dostęp do nowych technologii. Inne badanie CBOS [1998] wskazuje zaś, iż dom rodzinny jest dla Polaków przede wszystkim (32%) „twierdzą” pozwalającą na schronienie się przed światem zewnętrznym, a tylko w znikomym stopniu (4%) „gniazdem rodzinnym”, w którym przekazuje się tradycje i zwyczaje, tworzy więź międzypokoleniową. Może to prowadzić do nieświadomianego życia w izolacji, w oderwaniu od szerszego kontekstu, co znajduje odzwierciedlenie w wynikach badań nad kapitałem społecznym, które stawiają Polaków na ostatnich pozycjach pod względem deklarowanego zaufania do innych, zrzeszania się w dobrowolnych organizacjach, tolerancyjności i obywatelskości [Czapiński, 2008]. Zakłada się tu, iż Polacy tworzą „społeczeństwo rodzinne” [Lewenstein, 2006: 168-175]. W takiej formacji uznaje się silną rodzinę i silne państwo, podczas gdy struktury pośrednie typu stowarzyszeniowego są mniej liczne i uznawane za mniej istotne. Przeważają niedemokratyczne formy uczestnictwa, a przejawy działalności obywatelskiej kojarzą się z istnieniem instytucji, a nie z obecnością obywatelskich postaw czy wartości. Kapitał społeczny służy tu celom partykularnym i umożliwia reprodukcję dóbr, ale nie daje nowych możliwości rozwojowych. W takich warunkach trudno będzie o rozwiązywanie problemów wynikających z procesu starzenia się społeczeństwa, takich jak: zmiany sposobów finansowania wydatków publicznych, wzrost zapotrzebowania na usługi opieki społecznej i sektora zdrowia oraz zmiany struktur rodzin, społeczności lokalnych, kon-

sumpcji, inwestycji, innowacyjności, produktywności pracy i edukacji [Szatur-Jaworska i wsp., 2006: 241-266]. Rozległość przemian wyraźnie uzasadnia poszukiwanie sposobów tworzenia integracji międzypokoleniowej.

Na rozbieżności w relacjach pokoleń wskazują wyniki badań nad dyskryminacją ze względu na wiek. Doświadczenie odmiennego traktowania i nieposzanowania osobistych praw i możliwości opartych na stereotypowych przeświadczeniach o naturze jednostek, ich możliwościach i umiejętnościach z uwagi na ich wiek, do których dochodzi, gdy są zinstytucjonalizowane lub przejawiają się w zwyczajach i praktyce życia społecznego [Thorpe, 2004: 51], ukazuje chociażby sondaż Eurobarometr z 2006 roku [Komisja Europejska, 2007]. Zdaniem 66% Polaków przekroczenie wieku 50 lat jest przeszkodą w codziennym życiu. Tylko 17% uznaje, że przeszkodą taką jest wieku poniżej 25 lat. Blisko 40% respondentów twierdzi, że w kraju rozpowszechniony jest ageizm, a zdaniem 33% brak tolerancji dla różnic wiekowych raczej wzrósł od 2001 roku. Około 24% ankietowanych uważa, że w Polsce robi się wystarczająco dużo, by walczyć z wszystkimi formami dyskryminacji. Dane te potwierdzają także inne badania [Pracuj.pl, 2007; Walczak, 2007; CBOS, 2009b]. Ważne jest podkreślenie, iż w odróżnieniu od innych uprzedzeń, ageizm jest „zwrotny” – wraz z upływem lat może być odczuwany przez osoby posiadające takie uprzedzenia. Należy zaznaczyć, iż poza prawnym zakazem dyskryminacji ze względu na wiek przeciwdziałaniu tego rodzaju uprzedzeniom i stereotypom mogą sprzyjać zmiany językowe, kryteriów ustalania wieku emerytalnego, rozpatrywania relacji międzypokoleniowych, zmiany w budownictwie mieszkaniowym, badania nad starością, organizowanie kampanii społecznych, zwalczanie przemocy wobec ludzi starszych oraz wprowadzanie ułatwień w dostępie do opieki zdrowotnej, edukacji przez całe życie, środków transportu i aktywnego udziału w procesie podejmowania decyzji [Szukalski, 2004: 13-14; Thorpe, 2004:53-54].

4. Poszukiwanie rozwiązań jakościowych w obliczu integracji systemowej

Integrację międzypokoleniową jako formę integracji społecznej można odnieść do czynników egzogennych traktowanych łącznie jako forma integracji systemowej, czyli procesów sterowanych przez siły administracyjne i gospodarcze oparte na wymianie pieniężnej i działaniach instrumentalnych w odróżnieniu od właściwych integracji społecznej wartości, norm i porozumień zapośredniczonych przez świadomość ludzi [Habermas, 1993: 18]. Jak dowodził N. Luhmann, pieniądź jest środkiem komunikacji, który w odróżnieniu od innych kodów (np. władza, prawda i miłość) nie redukuje złożoności środowiska, w którym jest wykorzystywany, lecz stale otwiera pola wyborów i działań, chociażby przez fakt, iż może być kumulowany i inwestowany [Turner, 2005: 84-86]. W rozwiniętych społeczeństwach gospodarka staje się podsystemem wymuszającym zmiany innych obszarów: nauki, poli-

tyki, rodziny, religii i edukacji, przy czym kody, jakimi się one posługują, są w zasadzie wzajemnie nieprzetłumaczalne. Przykładowo, zauważa się, iż kryzys demograficzny jest efektem sprzeczności między wymogami nowoczesnego rynku pracy a wymogami rodziny, co przyspiesza starzenie się społeczeństw [Beck, 2002]. Rozwój gospodarki zwiększa też ryzyko, które wymaga równoważenia przez zaufanie, kluczową odmianę kapitału społecznego [Sztompka, 2007: 69-70, 244]. Od połowy XX wieku następuje przejście od pracy fizycznej do działalności w sferze usług i symboli, które przemawia za odmiennym spojrzeniem na integrację międzypokoleniową [Toffler, Toffler, 1996: 49]. Kształtowanie społeczeństwa wiedzy i gospodarki opartej na wiedzy opiera się na upowszechnieniu dostępu do cyfrowych technologii informacyjnych i telekomunikacyjnych, co pozwala przypuszczać, iż zmieniają się skale stratyfikacyjne, czyli hierarchie dostępu warstw społecznych do takich dóbr, jak: bogactwo, władza, prestiż, wykształcenie i zdrowie [Sztompka, 2002: 336-338, 348-349]. Mamy zatem do czynienia z nowym bezrobociem, które nabrało „charakteru jakościowego, a nie ilościowego”, a jego zmniejszanie powinno koncentrować się na „alokacji wiedzy”, poprzez np. szkolenia, ćwiczenia praktyczne, obserwacje uczestniczące i usługi pozagospodarcze, jak opieka nad dziećmi i ludźmi starszymi [Toffler, Toffler, 1996: 51-52]. Społeczeństwo polskie nie jest wolne od tych procesów. Kolejne edycje „Diagnozy społecznej” dowodzą, iż w Polsce istnieje pokoleniowa luka kompetencyjna: im starsi Polacy, tym rzadziej znają główne języki zachodnie – angielski, niemiecki i francuski – oraz potrafią posługiwać się nowymi technologiami – komputerem i Internetem [Czapiński, Panek, 2009]. Dogłębniej problemy te określają traktujące o różnicach międzypokoleniowych badania TNS OBOP [2007]. Najogólniej dane te pozwalają sądzić, iż młodzi chcą, aby starsi pełnili bardziej pragmatyczne role społeczne. Do tego, z jednej strony, są traktowani jako autorytet i źródło wiedzy, z drugiej zaś, jako osoby wymagające szczególnej opieki, którym nie ma się nic do przekazania. Starsi natomiast częściej czują się zmarginalizowani, chcą więcej czasu dla siebie, poczucia, że są autorytetami, oraz są silnie poróżnieni w kwestii udzielania pomocy osobom spoza grona najbliższych.

Należy wskazać, iż przejście od społeczeństwa industrialnego do postindustrialnego, związanego z szerokim wykorzystywaniem wiedzy, dotyczy stopniowej, a nie gwałtownej międzypokoleniowej przemiany wartości od materialistycznych do postmaterialistycznych [Inglehart, 2005: 334-335]. Zakłada się, że przemiany wartości następują w opóźnieniu do efektów wzrostu gospodarczego i dotyczą następujących po sobie pokoleń. Wartości starszych częściej są zorientowane na przetrwanie (np. bezpieczeństwo, praca zawodowa, obowiązkowość i pracowitość), młodszych zaś na samorealizację (np. realizowanie własnego potencjału osobowości, autoekspresja, przynależność, wolność wymiany myśli, satysfakcja płynąca z jakości życia, kondycja środowiska naturalnego). Wartości postmaterialistyczne nie są przy tym związane z interesami partykularnymi, lecz uniwersalnymi i do ich realizacji dążą nowe ruchy społeczne, jak np. ruch ekologiczny, feministyczny i pokojowy, które rekrutują swoich członków w poprzek tradycyjnych podziałów klasowych i zawo-

dowych [Sztompka, 2002: 163-164]. Młodsze pokolenia mogą być zatem bardziej nastawione na realizację dobra wspólnego i zachęcanie różnych grup do aktywności na rzecz dobra wspólnego. Takie przemiany wartości w Polsce po części ukazują badania porównawcze nad satysfakcją z życia młodzieży w wieku 16-29 lat z 1971 i 2003 roku [TNS OBOP, 2003] oraz badanie etnograficzne „Młodzi i media”, którego autorzy zdecydowali się poznać życie licealistów z trzech miast Polski podczas spotkań, wywiadów, wspólnych wycieczek i imprez [Filiciak, 2010]. Jakościowe podejście pozwoliło dostrzec, iż życie codzienne młodzieży korzystającej z cyfrowych środków komunikacji opiera się w głównej mierze na takich wartościach, jak pasja i dzielenie się stanowiące formę bycia razem z innymi. Nowe technologie służą intensywnym kontaktom, koordynacji spotkań twarzą w twarz, współpracy oraz współtworzeniu nowych treści i ich bezpłatnej wymianie.

Analiza literatury przedmiotu pozwala wyróżnić cztery podejścia do barier integracji międzypokoleniowej przy uwzględnieniu procesów starzenia się ludności oraz kształtowania społeczeństwa wiedzy i gospodarki opartej na wiedzy: akcentujące przewagę działań dyskryminacyjnych po stronie osób młodych, dorosłych lub starych oraz czwarte oparte na współlistnieniu poprzednich trzech. W pierwszym zakłada się, że wzrost długości życia osłabia tempo zmian politycznych, społecznych, intelektualnych i gospodarczych, co może prowadzić do buntu znajdującej się w mniejszości młodzieży. Za rozwiązania pozwalające na „uniknięcie wojny pokoleń” uznaje się m.in. przeprowadzenie reformy sektora usług medycznych, skończenie z preferencjami dla schyłkowych branż, odebranie przywilejów korporacjom zawodowym, wprowadzenie równych i powszechnych podatków dla wszystkich obywateli, obniżenie wieku wyborczego [Antczak, Dobrowolski, 2007: 169-174]. Możliwe jest też wprowadzanie instytucjonalnych form ageizmu, np. nakazujących stałe zwiększanie kwalifikacji zawodowych i stopniowe ustępowanie z zajmowanych stanowisk [Gimpel, 1999: 112-113; Fukuyama, 2004: 95-97; Attali, 2002: 210-211; Collegium Civitas, 2007].

Autorzy zwracający uwagę na drugie podejście nierówności poszukują w praktykach dorosłych, osób w wieku produkcyjnym, które – pracując na różnych stanowiskach – narzucają pożądane zachowania pozostałym, czyli osobom w wieku nieprodukcyjnym [Zych, 1995: 57-62]. Służą temu dwa mechanizmy: powszechnej formalnej edukacji młodego pokolenia, która podtrzymuje i odtwarza ład zgodny z wizją dominujących klas społecznych [Bourdieu, Passeron, 1990], oraz przyznawanie emerytur i wyłączanie ludzi starych ze stanowisk, ograniczanie ich interakcji z innymi, co ma służyć „przygotowaniu miejsca młodszym i bardziej wydajnym” oraz przygotować starszych do śmierci [Halicki, 2006: 258-259]. Procesy te prowadzą do „zawężenia społeczeństwa” oraz poszukiwania wspólnych kontaktów między najmłodszymi i najstarszymi. Przykładowo, amerykański ruch Szarych Panter łączy ludzi młodych i starych w sprzeciwie wobec ich dyskryminacji przez osoby w średnim wieku. Przypuszcza się, iż takie działania mogą prowadzić do tworzenia „społeczeństwa ponad różnicowaniami wiekowymi”, przełamania konsumpcjonizmu oraz

rozwoju przez jednostki i zbiorowości własnych zainteresowań i wyjątkowych zdolności [Halicki, 2000: 34-37; Giddens, 2004: 188-189]. Przykładu dostarcza też polski rynek pracy, na którym zatrudnionych jest około 60% osób w wieku 25-54 lat, podczas gdy wśród młodszych (15-24 lata) i starszych (od 54 lat do wieku emerytalnego) aktywność na rynku pracy przejawia nieco ponad 20% osób [Golinowska, 2005: 82-83]. Przedsiębiorcy przy stosunkowo wysokich kosztach pracy nie chcą ani zatrudniać osób, które nie posiadają żadnego doświadczenia zawodowego, ani osób, których kwalifikacje są za niskie lub niedostosowane do współczesnej gospodarki. Możliwe rozwiązania to m.in. obniżenie kosztów pracy, ułatwienia w szkoleniach i dostosowaniu miejsc pracy oraz kampanie społeczne [Pracuj.pl, 2007; Walczak, 2007].

W trzecim podejściu przyjmuje się, iż najstarsi dyskryminują młodych i dorosłych. Ludzie starzy mogą zajmować uprzywilejowane pozycje za sprawą nagromadzenia w trakcie życia różnych form kapitału, co stwarza ryzyko „wojen wiekowych” [Castells, 2007: 443-458]. Stan ten umożliwia przejście do społeczeństw postindustrialnych, skracanie czasu pracy i zanikanie wojny z cyklu życia większości ludzi. Zwraca się tu też uwagę na umieszczanie w programach politycznych kwestii popieranych przez ludzi starych oraz fakt, iż częściej biorą udział w wyborach, co stwarza ryzyko wprowadzania niedemokratycznego ładu: centralizacji decyzji, kolektywizmu i monopartyjności oraz wzrostu przyzwolenia na całkowite zniesienie funkcjonowania partii politycznych [Thurow, 1999: 140-141; Skarżyńska, 1999: 41; 2005: 213-217; Lipset, 1998: 196, 230]. Obecny jest tu też wątek migracji zagranicznych młodych ludzi, którzy – nie chcąc ponosić wydatków na rzecz seniorów – są wypychani z rynku pracy przez kodeks pracy uprzywilejowujący starszych, związki zawodowe, wysokie opodatkowanie pracy i osoby „uciekające w emeryturę” [Dobrowolski, 2006; Pokolenie '89, 2006; CBOS, 2007; CBOS, 2009c]. Migranci pokładają swoje zaufanie w innych społeczeństwach i ich organizacjach, ale też wykorzystują umiejętności i kontakty, które nie zawsze były efektywne w kraju ojczystym [Sztompka, 2007: 328-333; Galor, 2008]. Z drugiej strony zwiększa się zapotrzebowanie na uzupełnienie siły roboczej imigrantami, stąd rosną obawy o skutki ich napływu z młodszych regionów świata – głównie z Azji i Afryki. Przyпуска się, że różnice kulturowe „tubylców” i „przybyszów” będą zagrażać utrzymaniu wolności i praw gwarantowanych przez systemy demokratyczne [Ferguson, 2008: 32-34; Goldstone, 2010; Fukuyama, 2004:92-93; Thurow, 1999: 133-156; Attali, 2002:210-211; Okólski, 2004: 49-51; Opala, Rybiński, 2007: 16-21]. Poszukuje się zatem korzyści z budowy wielokulturowości, sposobów prowadzenia dialogu i łagodzenia konfliktów [Giancola, 2006].

Czwarte podejście wskazuje na współistnienie wielu form ageizmu. Przyjmuje się, iż we współczesnych społeczeństwach są obecne tradycyjne, industrialne i postindustrialne formy organizacyjne powiązane z odpowiadającymi im typami dystansu międzypokoleniowego wyróżnionymi przez M. Mead [1978]: kulturą postfiguratywną, kofiguratywną i prefiguratywną [Toffler, Toffler, 1996: 28-32; Krzysztofek,

1997: 28-30; Krzysztofek, 2002]. W społeczeństwie istnieją zatem zarówno sfery życia, w których to starsze pokolenia przekazują dorobek przodków, jak też takie, w których to raczej rówieśnicy uczą się od siebie, oraz takie, gdzie starsi uczą się wzorców działania od młodszych. Dostrzega się tu rozchwianie między fazami nauki, pracy i emerytury, które nie następują w nieodwracalnym porządku, co prowadzi do poszukiwania talentów ludzi bez względu na ich wiek [Handy, 1998: 47-48]. Możliwa jest zatem rywalizacja z innymi z wykorzystaniem form dyskryminacji korzystnych w danej sytuacji i fazie życia. Przykładowo, w koncepcji „Generacji C” opisującej ludzi uczestniczących w samodzielnym lub zbiorowym tworzeniu i udostępnianiu treści za pośrednictwem nowych mediów zakłada się, że wiek i pochodzenie nie jest istotne [Trendwatching, 2004; Pearce, 2006; Wilson, 2007; Dye, 2007]. Pomija się jednak powiązane z wiekiem nierówności w umiejętnościach wykorzystywania technologii.

5. Podsumowanie

Uwzględnienie wielu wymiarów i poziomów integracji międzypokoleniowej pozwala na poszukiwanie szczegółowych sposobów na jej poprawę oraz lepsze wyjaśnienie migracji zarobkowych młodych Polaków po przystąpieniu Polski do UE w 2004 roku i gwałtownych zmian na scenie politycznej podczas wyborów parlamentarnych w 2005 i 2007 roku [PBS DGA, 2006; Ministerstwo Gospodarki, 2007; Markowski, 2007]. Można zaryzykować przypuszczenie, że działania praktyczne i badania empiryczne mogą być zorientowane szczególnie na poziom mezostrukturalny – na analizę i rozwój integracji pokoleniowej w społecznościach lokalnych, partiach politycznych, organizacjach pozarządowych i korporacjach zawodowych. Instytucje te, znajdując się pomiędzy państwem i rodziną, umożliwiają kontakty, wymianę doświadczeń i wzajemnych usług osób w różnym wieku oraz dostrzeganie unikalnych zasobów poszczególnych osób. Możliwe jest tu przełamywanie stereotypów, prowadzenie dialogu i dyskusji, przekazywanie wiedzy i orientacji na przyszłość, rozwijanie wolontariatu, poprawa wykorzystywania czasu wolnego oraz zaangażowania w realizację dobra wspólnego [Kamińska, 2007; Tokarz, 2003; Jon-da 2008; IBnDiPP, 2009; Eurofound, 2010].

Przybliżona analiza zagadnień związanych z integracją międzypokoleniową pozwala na stwierdzenie, iż niezbędne są dalsze poszukiwania rozwiązań przedstawionego problemu, gdyż ma to znaczenie dla naszego rozwoju społecznego, ekonomicznego i politycznego. Uczenie się i czerpanie korzyści z zarządzania różnorodnością pozostaje stale sprawą otwartą [Toffler, 1974: 334].

Literatura

- Antczak R., Dobrowolski P., *Jak zapobiec konfliktowi pokoleń w Polsce?*, [w:] J. Szomburg (red.), *W poszukiwaniu kompasu dla Polski*, IBnGR, Gdańsk 2007, 159-174
- Attali J., 2002, *Słownik XXI wieku*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2002, 262 s.
- Beck U., 2002, *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Scholar, Warszawa, 372 s.
- Bourdieu P., Passeron J.-C., 1990, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, PWN, Warszawa, 295 s.
- Castells M., 2007, *Spoleczeństwo sieci*, PWN, Warszawa, 531 s.
- CBOS, 1998, *Czym dla Polaków jest dom?*, Komunikat z badań, Warszawa, 17 s.
- CBOS, 2007, *Wiek emerytalny kobiet i mężczyzn*, Komunikat z badań, Warszawa, 6 s.
- CBOS, 2008, *Co im zawdzięczamy? Opinie w przeddzień święta babć i dziadków*, Komunikat z badań, Warszawa, 7 s.
- CBOS, 2009a, *Przemoc i konflikty w domu*, Komunikat z badań, Warszawa, 15 s.
- CBOS, 2009b, *Polacy wobec ludzi starych i własnej starości*, Komunikat z badań, Warszawa, 12 s.
- CBOS, 2009c, *Sytuacja ludzi starszych w społeczeństwie - plany a rzeczywistość*, Komunikat z badań, Warszawa, 17 s.
- Collegium Civitas, 2007, *Nauka polska. Autodiagnoza polskiego środowiska naukowego*, Warszawa, 49 s.
- Czapiński J., 2008, *Molekularny rozwój Polski*, [w:] J. Szomburg (red.), *Modernizacja Polski. Kody kulturowe i mity*, IBnGR, Gdańsk, 95-102
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2009, *Diagnoza Społeczna 2009 - Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa, 387 s.
- Dobrowolski P., 2006, *Starsi Polacy żyją na koszt młodszych Polaków - zarys zjawiska*, Raport 21/2006, Instytut Sobieskiego, Warszawa, 31 s.
- Dyczewski L., 1998, *Wartości dorastającego pokolenia Polaków w okresie transformacji systemowej*, [w:] T. Sołtysiak, I. Łabuć-Kryśka (red.), *Trudne problemy dorastającego pokolenia*, WSP, Bydgoszcz, 35-54
- Dye J., 2007, *Meet Generation C. Creatively Connecting Through Content*, „Econtent”, nr 4, 38-43
- Eurofound, 2010, *Active strategies for an ageing population*, dane dostępne na stronie internetowej www.eurofound.europa.eu/areas/populationandsociety/ageing.htm w dniu 03.01.2010
- Eurofound, 2010, *Ageing workforce*, dane dostępne na stronie internetowej www.eurofound.europa.eu/areas/populationandsociety/ageingworkforce.htm w dniu 03.01.2010
- Ferguson N., 2008, *Zmierzch i upadek Europy*, [w:] Nowicki M. (red.), *Idee z pierwszej ręki*, Axel Springer Polska, Warszawa, 29-41
- Filiciak M. (red.), 2010, *Młodzi i Media. Nowe media a uczestnictwo w kulturze*, SWPS, Warszawa, 173 s.
- Fukuyama F., 2004, *Koniec człowieka. Konsekwencje rewolucji biotechnologicznej*, Znak, Kraków, 312 s.
- Galor Z., 2008, *Migracje a „zasoby dla innych” jako forma kapitału społecznego*, [w:] K. Markowski (red.), *Migracja - wartość dodana?*, KUL, Lublin, 58-72
- Giancola F., 2006, *The generation gap. More myth than reality*, „Human Resource Planning”, nr 29.4, 32-37
- Giddens A., 2004, *Socjologia*, PWN, Warszawa, 747 s.
- Gimpel J., 1999, *U kresu przyszłości. Technologia i schyłek zachodu*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław, 154 s.
- Goldstone J.A., 2010, *Nowa bomba demograficzna*, „Europa - Magazyn Idei Newsweeka”, 01.03.2010, (artykuł dostępny na stronie internetowej www.newsweek.pl/magazyn/artykuly/europa/nowa-bomba-demograficzna,54519,1)

- Golinowska S. (red.), 2005, *Raport społeczny. Polska 2005*, Fundacja im. Friedricha Eberta, Warszawa, 165 s.
- GUS, 2003a, *Narodowy spis powszechny 2002. Ludność - Polska. Stan i struktura demograficzno-społeczna*, (dane dostępne w dniu 05.01.2010na stronie internetowej www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_ludnosc_stan_i_struktura_demograficzno_spoeczna.xls)
- GUS, 2003b, *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002*, Warszawa, 147 s.
- GUS, 2010, *Bank Danych Regionalnych*, (dane dostępne na stronie internetowej www.stat.gov.pl/bdr w dniu 04.01.2010)
- Habermas J., 1993, *Obywatelstwo a tożsamość narodowa*, IFiS PAN, Warszawa, 34 s.
- Halicki J., 2000, *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej*, Trans Humana, Białystok, 184 s.
- Halicki J., 2006, *Społeczne teorie starzenia się*, [w:] Halicka M., Halicki J. (red.), *Zostawić ślad na ziemi*, UWB, Białystok, 255-276
- Handy C., 1998, *Wiek przezwyciężonego rozumu*, Business Press, Warszawa, 210 s.
- IBnDiPP, 2009, *Międzypokoleniowy transfer wiedzy w polskich firmach - mentoring i e-learning*, Raport z badań, Warszawa, 33 s.
- Inglehart R., 2005, *Pojawienie się wartości postmaterialistycznych*, [w:] Sztompka P., Kucia M. (red.), *Socjologia. Lektury*, Znak, Kraków, 334-348
- Jonda B., 2008, *Motywy i warunki powstawania oraz społeczne znaczenie projektów międzypokoleniowych w Niemczech*, [w:] J. T. Kowalski, P. Szukalski (red.), *Pomysłne starzenie się w perspektywie nauk o pracy i polityce społecznej*, Wyd. UŁ, Łódź, 145-156
- Kabaj M., 2008, *Aktywność zawodowa i zatrudnienie ludzi starszych*, [w:] A. Karpiński, A. Rajkiewicz (red.), *Polska w obliczu starzenia się społeczeństwa*, PAN Komitet Prognoz Polska 2000 Plus, Warszawa, 105-136
- Kamińska A. (red.), 2007, *Wybierz różnorodność. Promowanie postaw antydyskryminacyjnych w organizacji, szkole i miejscu pracy*, Stowarzyszenie Mikuszewo, Mikuszewo, 120 s.
- Komisja Europejska, 2007, *Country sheet, Poland, Discrimination in the European Union, Special Eurobarometr 263 Report*, 5 s.
- Kosela K., 2003, *Polak i katolik*, IFiS PAN, Warszawa, 332 s.
- Kryńska E., 2006, *Zasoby pracy w Polsce - stan obecny i perspektywy*, IPISS, Łódź, 82 s.
- Krzysztofek K., 1997, *Prawa globalnej cyrkulacji kultury mediów*, [w:] S. Krzemień-Ojak (red.), *Kultura i sztuka u progu XXI wieku*, Trans Humana, Białystok, 11-31
- Krzysztofek K., 2002, *Polska - społeczeństwo „trzech prędkości”*, [w:] W. Cellary (red.), *Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2001. Polska w drodze do globalnego społeczeństwa informacyjnego*, UNDP, Warszawa, 16
- Lewenstein B., 2006, *Społeczeństwo rodzin czy obywatele - kapitał społeczny Polaków okresu transformacji*, „Societas/Communitas” nr 1, 163-196
- Lipset S.M., 1998, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, PWN, Warszawa, 559 s.
- Mariański J., 1997, *Przekaz wartości moralnych w rodzinie*, [w:] P. Kryczka (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*, KUL, Lublin, 187-208

- Markowski M., 2007, *PiS przegrał przez 4,5 miliona SMS-ów?*, „Gazeta Wyborcza” 26.10.2007, (artykuł dostępny na stronie internetowej <http://serwisy.gazeta.pl/wybory2007/1,85407,4613211.html> w dniu 03.01.2010)
- Mead M., 1978, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, PWN, Warszawa, 148 s.
- Ministerstwo Gospodarki, 2007, *Wpływ emigracji zarobkowej na gospodarkę Polski*, Warszawa, 51 s.
- Ministerstwo Polityki Społecznej, 2004, *Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski*, Warszawa, 91 s.
- Offe C., 1999, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, PWN, Kraków, 290 s.
- Okólski M., 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Scholar, Warszawa, 312 s.
- Opala P., Rybiński K., 2007, *Gordian Knots of the 21st Century*, SSRN, (artykuł dostępny na stronie internetowej <http://ssrn.com/abstract=1024826> w dniu 03.01.2010), 52 s.
- Ossowska M., 1963, *Koncepcja pokolenia*, „Studia socjologiczne”, nr 2, 47-51
- PBS DGA, 2006, *Młodzi chcą stąd wyjechać - sondaż „Gazety” o wyjazdach za pracą*, „Gazeta Wyborcza” 04.09.2006, (artykuł dostępny na stronie internetowej www.gazetawyborcza.pl/1,75478,3595932.html w dniu 03.01.2010)
- Pearce J., 2006, *Meet Generation C. Renaissance revisited*, „Idealog”, nr 3, 36-45
- Pokolenie '89, 2006, *Analiza SWOT polskiej rzeczywistości społeczno-gospodarczej 2006 widziana oczami młodego pokolenia*, Warszawa, (publikacja dostępna na stronie internetowej www.pokolenie89.org.pl/pliki/SWOT%201.pdf), 56 s.
- Pracuj.pl, 2007, *Lepiej być młodym i sprawnym - Raport „Dyskryminacja na rynku pracy”*, 07.06.2007, (publikacja dostępna na stronie internetowej <http://pracuj-dla-mediow.pl/lepiej-byc-mlodym-i-sprawnym-raport-dyskryminacja-na-ryнку-pracy/> w dniu 03.01.2010)
- Rychard A., 2008, *Socjologiczne uwarunkowania rozwoju przestrzennego Polski*, [w:] *Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008-2033*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 450-469
- Sadowski A., 2006, *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, WSE, Białystok, 265 s.
- Skarżyńska K., 1999, *Aktywność i bierność polityczna*, [w:] K. Skarżyńska (red.), *Psychologia polityczna*, Zysk, Poznań, 21-50
- Skarżyńska K., 2005, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Scholar, Warszawa, 412 s.
- Sulek A., 1989, *Wartości życiowe dwóch pokoleń*, [w:] S. Nowak (red.), *Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej*, PWN, Warszawa, 293-338
- Synak B., 2000, *Postępy społeczna ludzi starych w warunkach zmian ustrojowych i cywilizacyjno-kulturowych*, [w:] B. Synak (red.), *Ludzie starzy w warunkach transformacji ustrojowej*, Wyd. UG, Gdańsk, 7-15
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M., 2006, *Podstany gerontologii społecznej*, ASPRA-JR, Warszawa, 322 s.
- Sztompka P., 2002, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków, 653 s.
- Sztompka P., 2007, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Znak, Kraków, 420 s.
- Szukalski P., 2004, *Uprzedzenia i dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) - przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna”, nr 2, 11-15
- Tarkowska E., 2006, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy*, [w:] J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*, Scholar, Warszawa, 319-355

- Thorpe E., 2004, *Dyskryminacja ze względu na wiek w Unii Europejskiej*, [w:] B. Tokarz (red.), *My też! Seniorzy w Unii Europejskiej*, ARFP, Warszawa, 50-59
- Thurow L., 1999, *Przyszłość kapitalizmu. Jak dzisiejsze siły ekonomiczne kształtują świat jutra*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław, 431 s.
- TNS OBOP, 2003, *Szczególne życie*, Komunikat z badań, Warszawa, 9 s.
- TNS OBOP, 2007, *Dziadkowie i wnuki o sobie, wzajemnych relacjach i ludziach starszych*, Komunikat z badań, Warszawa, 33 s.
- Toffler A., 1974, *Szok przyszłości*, PIW, Warszawa, 559 s.
- Toffler A., Toffler H., 1995, *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali*, Zysk i S-ka, Poznań, 108 s.
- Tokarz B. (red.), 2003, *Atlas Złotego Wieku*, ARFP, Warszawa, 96 s.
- Trendwatching, 2004, *Generation C*, marzec 2004, (artykuł dostępny na stronie internetowej www.trendwatching.com/trends/GENERATION_C.htm w dniu 03.01.2010)
- Turowski J., 1993, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, KUL, Lublin, 159 s.
- UNDP, 1999, *Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 1999. Ku godnej aktywnej starości*, UNDP, Warszawa, 143 s.
- Walczak A., 2007, *Dyskryminacja na rynku pracy*, „eGospodarka.pl” 09.05.2007, (artykuł dostępny na stronie internetowej www.egospodarka.pl/21841,Dyskryminacja-na-ryнку-pracy,1,39,1.html)
- Wilson P., 2007, *Introducing generation C*, „ICIS Chemical Business Americas”, nr 3, 29
- Wrzesień W., Żurek A., Przybył I., 2005, *Rodzice i ich dzieci w tańcu pokoleń*, UAM, Poznań, 174 s.
- Zych A.A., 1995, *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Interart, Warszawa, 162 s.